

КОЛІЗІЙНІ ПИТАННЯ СПАДКУВАННЯ ЗАЧАТОЇ, АЛЕ ЩЕ НЕ НАРОДЖЕНОЇ ОСОБИ

CONFLICT ISSUE INHERITANCE TO CONCEIVE, BUT UNBORN PERSON

Розгон О.В.,

к.ю.н., доцент,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена колізійному регулюванню, пов'язаному зі спадкуванням зачатої, але ще не народженої особи у міжнародному приватному праві. Проаналізоване коло осіб, які належать до спадкоємців за ст. 1222 ЦК України. З'ясовано, що ненароджена дитина не може бути суб'єктом права у класичному розумінні. Зроблено висновки, що в різних правових державах коло спадкоємців може бути ширшим (наприклад, врахування спадкових інтересів зачатої, але ще не народженої особи) або вужчим (коли може не існувати розподіл спадкоємців на черги тощо). Автором визначено, що якщо зачата, але не народжена особа, народиться живою, у своїй державі як громадянин вважатиметься спадкоємцем і, відповідно, зможе спадкувати за національним та іноземним законом. Якщо ж така особа не народиться або народиться мертвою та, відповідно, не стане суб'єктом спадкового права, а отже, не буде визнаватися спадкоємцем і громадянином згідно з іноземним законом, то вона не стане суб'єктом спадкових відносин за національним законом.

Ключові слова: спадкування, зачата дитина, спадкоємець, колізія, спадщина, заповіт.

Статья посвящена коллизионному регулированию, связанному с наследованием зачатого, но еще не родившегося лица в международном частном праве. Проанализирован круг лиц, которые относятся к наследникам согласно ст. 1222 ГК Украины. Выяснено, что не родившийся ребенок не может быть субъектом права в классическом понимании. Сделаны выводы, что в разных правовых государствах круг наследников может быть более широким (например, учет наследственных интересов зачатого, но еще не родившегося человека) или узким (когда может не существовать распределения наследников на очереди и т. д.). Автором определено, что если зачатый, но не родившийся человек (физическое лицо) родится живым, в своем государстве как гражданин будет считаться наследником и, соответственно, сможет наследовать по национальным и иностранным законам. Если же такой человек (физическое лицо) не родится или родится мертвым и, соответственно, не станет субъектом наследственного права, а, следовательно, не будет признаваться наследником и гражданином согласно иностранным законам, то он не станет субъектом наследственных отношений согласно национального законодательства.

Ключевые слова: наследование, зачатый ребенок, наследник, коллизия, наследство, завещание.

This article is devoted to conflict of regulation associated with inheritance of a conceived but unborn person in private international law.

The article examines the legal status of a conceived but unborn person as of right to inheritance under the laws of Ukraine, European countries and CIS countries. Analyzed the terms of the heirs belonging to the heirs of art. 1222 Civil Code of Ukraine. Since centuries, 1222 Civil Code of Ukraine there is no specific definition of what is meant by whom these «persons», then be sure to keep in mind not only the children of the father of the testator. Such persons may be, for example, and grandchildren of the testator or his brothers or sisters, he can appoint his successor by will.

It was found that although the unborn child shall be subject to the law in the classic sense. However, to be able to determine its legal status and protection of human rights be considered for conditional capacity to conceive. She is a human and should not violate the equality of all people have rights and obligations.

The article noted that the conceived but unborn person may be recognized as the rightful heir to the number of heirs entitled to inheritance. The conclusions that the various legal heirs range states could be more widely (e. g., successor recognized the nephew of the deceased) or more narrow distribution (can not be successors in the queue, etc.).

The author determined that if the conceived but unborn person (individual), born alive, in the state as a citizen, will be considered the heir and, accordingly, will be able to inherit at national and foreign law. If such a person (an individual) is born or will be born dead, and, accordingly, will not be subject to inheritance law, and therefore, will not be recognized as the heir and the citizen according to foreign law, it will not be subject to inheritance relationship in national law.

Key words: succession, conceived a child, heir, conflict, inheritance, testament.

Спадкове право надає можливість кожному громадянину розпорядитися своїм майном на випадок смерті, визначивши у заповіті його частку. Водночас спадкове право всіляко захищає інтереси членів сім'ї померлого (зокрема, зачатої, але ще не народженої особи, неповнолітніх і непрацездатних осіб), завдяки чому сприяє зміцненню сім'ї.

У доктрині цій проблемі приділяли увагу такі вчені, як М. С. Абраменков, О. В. Гренкова, Л. Л. Еннекерус, В. П. Зевков, Л. А. Лунц, А. Л. Маковський, Ю. Е. Монастирський, Х. З. Піцик, С. Ю. Пятин, О. В. Шупінська та ін. Але поза увагою вчених залишилися питання колізійного регулювання спадкових відносин за участю зачатої, але ще не народженої особи.

Ведучи мову про захист спадкових прав ненародженої дитини, вчені аналізують інститут насцитуруса (дитини, яка на момент смерті свого батька вже була зачата, але ще не народилася, і має право успадковувати майно батька), маючи на увазі при цьому тільки дітей спадкодавця.

У романістській науці możemy зустріти твердження, згідно з яким в римському праві зачата дитина вважалася вже народженою (conceptus pro iam nato habetur). Це

правило не було чітко сформульоване в римському праві, хоча джерела його римські. Правило про nasciturus pro iam nato habetur (вже народженою визнається зачата дитина, якщо справа стосується її вигоди), імовірно, з'явилося як результат впливу патристики [1, с. 507].

У ч. 1 ст. 1222 ЦК України визнається право двох категорій фізичних осіб бути спадкоємцями за заповітом і за законом. Такими є фізичні особи, у т. ч. й особи без громадянства, які є живими на час відкриття спадщини (ч. 2 ст. 1220 ЦК України), а також особи, зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини.

Слід зауважити, що ст. 1222 ЦК України не називає зачату, але не народжену на час відкриття спадщини, особу, дитиною, аби не допустити змішання термінів «особа» та «дитина».

Звернемо увагу, що зазначена стаття зачатих, але ненароджених дітей, трактує як «осіб», а ст. 1298 ЦК України визначає як спадкоємців. Відповідно, можна зробити попередній висновок, що зачата дитина є не просто особою, а дитиною, інтереси якої захищаються законом. Це підтверджує посилання на Декларацію прав дитини (пре-

амбула) від 20 листопада 1959 року: дитина внаслідок її фізичної та розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження.

Законодавець вживає термін «дитина» як факт походження особи від певних батьків і наявність між ними споріднення першого ступеня.

Про ненароджену ж дитину йдеться у ч. 1 ст. 1261 ЦК України, в якій зазначається, що в першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у т. ч. зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті. За загальним правилом, після смерті матері діти в усіх випадках визнаються спадкоємцями за законом.

Отже, на практиці виникають ситуації, наприклад, коли спадкодавець (батько) не залишає заповіт на користь особи (дитини), яка була зачата за життя спадкодавця і народилася живою після відкриття спадщини. І тоді така дитина спадкує за нормами ч. 1 ст. 1261 ЦК України. А якщо наявний заповіт, то спадкоємцем за заповітом і за законом можуть бути особи, які були зачаті за життя спадкодавця та народилися живими після відкриття спадщини за нормами ч. 1 ст. 1222 ЦК України [2, с. 79].

Відповідно у ч. 1 ст. 1222 ЦК України не міститься ані слова про те, що під цими «особами» слід обов'язково мати на увазі не тільки дітей самого батька-спадкодавця. Тобто у цій статті йдеться про будь-яку ненароджену особу.

Таким чином, заповіт може залишити на таку особу (онука) бабуся або дідусь [3, с. 62].

Поява людини як суб'єкта цивільного права і, відповідно, його правоздатності, за загальним правилом, з моменту народження не робить юридично іррелевантним факт її ембріонального розвитку з моменту зачаття до народження. Тому не виключається необхідність установлення правової охорони прав та інтересів зачатої дитини як майбутнього суб'єкта права.

У деяких випадках закон установлює охорону майбутньої, тобто такої, яка ще не настала, правоздатності, охорону інтересів суб'єкта права, який ще не з'явився на світ.

У правовій доктрині протягом усього часу існування інституту охорони прав зачатих, але не народжених дітей (наситурісів) триває дискусія щодо питання про їх цивільну правоздатність, яка досі не завершилася формулюванням єдиного та однозначного підходу.

Чи є зачата, але ще не народжена дитина суб'єктом права і, відповідно, чи має вона правоздатність? Чи може тут йтися про правоздатність особи, яка ще не народилася?

Суб'єктом права може бути лише людина, незалежно від можливості здійснювати свої права і нести обов'язки, тобто незалежно від стану здоров'я, свідомості.

У ст. 1222 ЦК України міститься норма, згідно з якою спадкоємцями можуть бути особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені після його смерті. Колізія, що виникла між двома нормами, пояснюється тим, що розрізняють поняття «правоздатність» та «охорона прав фізичної особи». Правоздатність виникає з моменту народження, а до цього моменту здійснюється захист прав зачатої дитини, яка, можливо, народиться. Разом із цим, правоздатність невіддільна від існування людини і не залежить від стану її здоров'я, можливості самостійно здійснювати належні їй права [4, с. 50].

Якщо це так, то чому зачата особа позбавляється правоздатності чи взагалі не вважається людиною? Правоздатність виникає тільки з моменту народження, а до моменту можливого народження дитини, зачатої за життя спадкодавця, що помер (постума), закон передбачає лише охорону прав такої дитини.

Момент виникнення цивільної правоздатності настає, якщо фізична особа народилася живою, є правоздатною з моменту зачаття. Правоздатність зачатої особи в будь-якому випадку є умовною і залежить від того, чи народиться вона живою. Таке формулювання сприйняло зако-

нодавство Угорщини та Чехії. Воно має перевагу в тому, що дозволяє в загальній формі охороняти можливі права та інтереси зачатої дитини. Так, висловлює цікаву думку О. О. Пунда, який зазначає, що ембріон людини є носієм суб'єктивного правового інтересу і наділений умовною правоздатністю [5, с. 44].

Серед елементів права на життя називають право на збереження життя [6, с. 30] та право народитися [7, с. 117], які можна віднести до ембріона людини. Право на життя не означає саме життя. Це суб'єктивна правомочність, що має формально-атрибутивне оформлення [8, с. 10].

У праві давно окреслюється ситуація, за якою право за особою зберігається чи резервується. Зачата при житті спадкодавця, але не народжена на момент відкриття спадщини, дитина володіє потенційною правоздатністю, яка за нею резервується за чинним законодавством і породжує охоронюваний законом інтерес, який може стати самостійним об'єктом судового захисту, наприклад, право на те, щоб її права були враховані при розподілі спадщини [9].

Безперечно, ненароджена дитина не може бути суб'єктом права у класичному розумінні. Проте для можливості визначення її правового статусу і захисту прав за зачатою дитиною можна визнати умовну правоздатність. Адже вона є людиною і не слід порушувати норми про рівність усіх осіб мати права та обов'язки.

Проте, для уникнення непотрібних складнощів, які б виникли у разі визнання правоздатною зачатої дитини, яка б потім не народилася чи народилася мертвою, і, таким чином, її існування не мало б юридичного значення, на нашу думку, найбільш доцільним виходом є закріплення такої норми: «фізична особа, якщо вона народилася живою, є правоздатною з моменту зачаття». Тому альтернативою є розроблення юридичною наукою спеціального статусу зачатої, але ще не народженої дитини, який би надавав можливість захистити її права [10].

Народження живої дитини визначається медичними показниками за певними ознаками (вага, здатність до самостійного дихання тощо). Проте не вимагається, щоб дитина була народжена життєздатною. Якщо вона прожила хоча б деякий час, то визнається суб'єктом права. Це має значення, зокрема, для спадкових правовідносин, оскільки у цьому випадку така дитина може успадкувати майно й, у свою чергу, після неї можливе спадкування за законом (ст.ст. 1222, 1268, 1258 ЦК України та ін.) [11, с. 82].

Чи мають право батьки порушити спадкове право дитини на індивідуальність і недоторканість? Якщо ембріон не має правового статусу, то, відповідно, не має жодних прав і порушувати нічого. При відповіді слід визначити ставлення до ембріона як до предмета чи про-людини, яка потребує спеціального захисту. Говорити про ембріон як об'єкт права власності ми не можемо, оскільки людина є суб'єктом права, тому її ембріон людини не може бути об'єктом права [12, с. 84]. Доцільніше категорію «ембріон» можна визначити як «особливий об'єкт правового регулювання» [13].

Є. І. Фурса пропонує чітко регламентувати поняття біологічних батьків у законодавстві та у спадковому праві зокрема [14, с. 60]. Тут мається на увазі можливість дитини бути спадкоємцем при її походженні від батька, матері при штучному заплідненні та імплантації зародка.

Але як оформити заповіт саме на цю особу, яка була зачата за життя спадкодавця і народилася живою після відкриття спадщини? Може виникнути ситуація, коли дитина не народиться, або народиться мертвою, або народиться не одна дитина, або мати всиновить іншу дитину.

По-перше, перевіряється Свідоцтво про народження дитини. Дитина, яка зачата за життя спадкодавця і народилася живою після відкриття спадщини, спадкує, якщо мати дитини доведе батьківство.

Охорона інтересів ненародженої дитини передбачена ст. 1222 ЦК України. Але це не означає, що така дитина визнається суб'єктом права, тому що її інтереси будуть

враховуватися лише за умови, якщо вона народиться живою. Її інтереси з оформлення спадщини та утримання речей аж до моменту повноліття представляють батьки. Спадкова частка цієї дитини може бути витребувана тільки після її народження її законними представниками.

Свідцтво про право на спадщину видається спадкоємцям після закінчення 6 місяців із часу відкриття спадщини. За загальними правилами, поділ спадщини може бути здійснений після спливання строку на прийняття спадщини, коли відомі коло спадкоємців та всі обставини щодо спадкового майна.

Відповідно до ч. 2 ст. 1298 ЦК України, якщо заповіт померлого спадкодавця складено на користь зачатої, але ще не народженої дитини, видача свідоцтва про право на спадщину і розподіл спадщини між усіма спадкоємцями може відбутися лише після народження дитини, визначеної у заповіті, у разі спадкування за законом. Аналізуючи наведену норму, слід зауважити, що в цьому випадку мається на увазі ситуація, коли дитина народиться після відкриття спадщини.

Отже, з метою захисту прав та інтересів ненародженої дитини видача свідоцтва про право на спадщину призупиняється і може відбутися лише після її народження незалежно від підстави спадкування – за заповітом чи за законом.

Звернемо увагу, що у ст. 1222 ЦК України не встановлена обов'язкова участь органів опіки та піклування при врахуванні інтересів дитини при поділі спадщини. В жодному нормативному акті не йдеться про повідомлення таких органів і правових наслідків цього.

По-друге, якщо дитина не народиться (у результаті штучного переривання вагітності) або народиться мертвою, то спадкові правовідносини за її участю, природно, не виникають. Факт зачаття втрачає будь-яке юридичне значення, оскільки її правоздатність так і не виникає. У цьому випадку вона взагалі не вважається закликаною до спадкування, тому не підлягають застосуванню ані правила щодо спадкової трансмісії, ані правила щодо прирощення спадкових часток, ані інші правила, розраховані на той випадок, коли спадкоємець, закликаний до спадкування, вмирає, не встигнувши прийняти спадщину. У цьому випадку підстави для призначення видачі свідоцтва про право на спадщину та її розподілу відпадають і спадкова маса, частка у спадщині, належна зазначеній дитині, розподіляється між іншими спадкоємцями.

Якщо на користь зачатої, але ще не народженої дитини було складено заповіт, а вона народилася мертвою або ж зовсім не народжувалася, заповіт втрачає силу з усіма відповідними наслідками.

По-третє, вважаємо за доцільне передбачити у заповіті той момент, якщо народиться двійня (трійня тощо). У разі народження певної кількості дітей заповідане майно поділяється між ними рівними частинами.

Досліджуючи правовий статус зачатої, але ще не народженої особи як суб'єкта права на спадщину, варто порівняти вітчизняний досвід регулювання цього питання з нормами законодавства європейських країн і країн СНД.

Норми спадкового права України та іноземних держав загалом відзначаються єдністю щодо захисту прав дитини як спадкоємця, проте мають значні відмінності та характерні особливості у різних системах права.

Одразу зауважимо, що колізійні питання спадкування регулюються внутрішнім законодавством держав. Передумовою виникнення колізій спадкового права вважається взаємодія національних правових систем у цій галузі. Така взаємодія виявляється у застосуванні в одній країні норм спадкового права, які існують в іншій країні щодо іноземного спадкування, й у позитивному ставленні до набутих в іншій країні суб'єктивних спадкових прав.

Установлюючи колізійні норми внутрішнього спадкового права, кожна держава самостійно визначає межі дії

власних законів та законів інших країн у спадкових відносинах, виходячи з власних пріоритетів і прагнень певним чином гарантувати перехід прав та обов'язків померлого до його нащадків або держави.

Взаємодія різних систем права в регулюванні спадкових відносин здійснюється визнанням прав, що виникли при спадкуванні за кордоном, і встановленням та застосуванням правових норм, які стосуються спадкування своїм громадянином за кордоном, коли спадкоємцю надаються суб'єктивні права й накладаються обов'язки. За концепцією визнання набутих прав, законодавство національної системи права щодо правосуб'єктності не впливає на визнання «іноземних» прав, які виникли при спадкуванні. Це зумовлюється тим, зокрема, що визнання іноземного права не перешкоджає той факт, що здатність до володіння таким же правом не входить до змісту правосуб'єктності громадянина за законом цієї країни тому, наприклад тому, що її правова система взагалі не знає подібного права. Так само не мають значення умови спадкування, не відомі національній системі права, але встановлені за іноземним законом – останній визнаватиметься. Тому громадянин вважається спадкоємцем, якщо він може спадкувати за іноземним законом, і навпаки, якщо громадянин згідно з іноземним законом не визнається спадкоємцем – він не буде суб'єктом спадкування за національним законом [15].

У міжнародному приватному праві при спадкуванні за законом майно, яке не може спадкуватися за іноземним законом, не може бути успадковане за національною системою права. Якщо іноземний закон визнає певні суб'єктивні права при спадкуванні, національний закон також повинен визнати правомірність таких прав, а також дії та їх наслідки, що випливають із зазначених прав [16, с. 88].

У деяких країнах коло спадкоємців може бути ширшим (наприклад, спадкоємцем визнається зачата дитина) або вужчим (зокрема, за відсутності існування розподілу на черги тощо).

Слід зазначити розширення у спадковому законодавстві деяких держав (Вірменії, Білорусі, Латвії, Казахстані та Естонії) кола фізичних осіб за рахунок включення будь-яких осіб, зачатих за життя спадкодавця і народжених після його смерті (насцитурусів), а не тільки його дітей (постумів), як це збережено з радянських часів у низці інших країн (Азербайджані, Грузії, Литві, Молдові, Киргизстані, Таджикистані, Туркменістані та Узбекистані). Тільки в Киргизстані й Таджикистані до спадкування як за законом, так і за заповітом можуть призватися тільки постуми [17, с. 33].

Подібним чином відбувається спадкування за заповітом. За законами одних держав не можна у заповіті обмежити права якоїсь категорії спадкоємців. В інших же країнах у заповіті може бути встановлена низка умов спадкоємцям для отримання спадщини.

При вирішенні подібних проблем насамперед виникають питання про право, що підлягає застосуванню: чи варто застосовувати закон місця знаходження майна або закон місця складання заповіту тощо. Законодавство і практика держав вирішують ці питання по-різному. У Великобританії та США проводиться розмежування між спадкуванням нерухомого і рухомого майна. До спадкування нерухомого майна застосовується закон місця знаходження нерухомості, а до спадкування рухомого майна – закон останнього доміцилію спадкодавця, тобто закон його місця проживання. Відповідно до правил французького цивільного кодексу, нерухоме майно, що перебуває у Франції, регулюється французьким законом, тобто законом країни їхнього місця знаходження. Що ж стосується рухомого майна, то щодо нього у судовій практиці зазвичай застосовується особистий закон спадкодавця, під яким розуміється закон доміцилію.

У Німеччині, на відміну від системи, яка діє у Великобританії, США та Франції, вихідним є принцип єдності

спадкового майна. І до рухомого майна, і до нерухомого майна застосовується закон громадянства спадкодавця [15].

Таким чином, якщо зачата, але не народжена особа, народиться живою, у своїй державі як громадянин вважатиметься спадкоємцем і, відповідно, зможе спадкувати за національним та іноземним законом. Якщо ж така особа не народиться або народиться мертвою та, відповідно, не стане суб'єктом спадкового права, а, отже, не буде визнаватися спадкоємцем і громадянином згідно з іноземним законом, то вона не стане суб'єктом спадкових відносин за національним законом.

Підбиваючи підсумки, сформулюємо певні висновки. По-перше, хоча зачата, але ще не народжена особа, за загальним правилом, не може бути суб'єктом права, однак, враховуючи її спадкові інтереси, за нею можна визнати

умовну правоздатність. По-друге, коло спадкоємців у різних правових державах може бути ширшим (наприклад, врахування спадкових інтересів зачатої, але ще не народженої особи) або вужчим (коли може не існувати розподілу спадкоємців на черги тощо). По-третє, аналізуючи колізійне регулювання спадкових відносин стосовно зачатої, але ще не народженої особи, встановлено, що якщо зачата, але не народжена, особа, народиться живою, у своїй державі як громадянин вважатиметься спадкоємцем і, відповідно, зможе спадкувати за національним та іноземним законом. Якщо ж така особа не народиться або народиться мертвою та, відповідно, не стане суб'єктом спадкового права, а, отже, не буде визнаватися спадкоємцем і громадянином згідно з іноземним законом, то вона не стане суб'єктом спадкових відносин за національним законом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ничипорук П. Nasciturus-postumus : римская юридическая терминология, применяемая для определения зачатого ребенка / П. Ничипорук // IVS ANTIQVVM. Древнее право. 14. – 2004. – С. 116–131.
2. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар / Ю. О. Заїка [та ін.] ; ред. І. В. Спасибо-Фатєєва. – Т. 12 : Спадкове право. – 2009. – 544 с.
3. Розгон О. В. Правовий статус зачатої, але ще не народженої особи у спадкових відносинах / О. В. Розгон // Науково-практичний журнал «Мала енциклопедія нотаріуса». – 2013. – № 5 (7). – С. 61–69.
4. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М., 1950. – С. 50–51.
5. Пунда О. О. Проблема цивільної правоздатності ембріона та плода людини / О. О. Пунда // Життя і право. – 2004. – № 7. – С. 40–45.
6. Дробышевская Т. В. Личные неимущественные права граждан и их гражданско-правовая защита : Монография / Т. В. Дробышевская. – Красноярск, 2001. – 131 с.
7. Рабинович П. М. Права людини і громадянина : Навчальний посібник / П. М. Рабинович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
8. Романовский Г. Б. Гносеология права на жизнь / Г. Б. Романовский. – СПб., 2003. – 368 с.
9. Фурса Є. І. Спадкові правовідносини у нотаріальній та судовій практиці : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. 12.00.03 «цивільне право та цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / Є. І. Фурса. – К., 2004. – 20 с.
10. Водоп'ян Т. В. Проблема правового становища зачатої, але ще не народженої дитини в цивільному праві / Т. В. Водоп'ян // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2 (18). – С. 133–138.
11. Цивільне право України : підручник / С. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К. : Істина, 2003. – С. 82–83.
12. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы / Ю. Хабермас / Пер. с нем. – М. : Весь мир, 2002. – 144 с.
13. Левандовскі К. М. До питання правового статусу ембріона людини / К. М. Левандовскі // Університетські наукові записки. – 2014. – № 1. – С. 69–82.
14. Фурса С. Я. Спадкове право. Теорія і практика : навчальний посібник / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К. : Атіка, 2002. – 496 с.
15. Богуславский М. М. Международное частное право : учебник / М. М. Богуславский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Междунар. отношения, 1994. – 416 с.
16. Рубанов А. А. Заграничные наследства (отношения между социалистическими и капиталистическими странами) / А. А. Рубанов. – М. : Наука, 1975. – 276 с.
17. Баринов Н. А. Наследование в международном частном праве и сравнительном правоведении / Н. А. Баринов, О. Е. Блинков // Наследственное право. – 2013. – № 1. – С. 33–40.